

İTTİHAT VE TERAKKİ’NİN 1913 KONGRESİNDE HÜKÛMETİNE VE ŞAHSINA YÖNELİK İTHAMLARA AHMET MUHTAR PAŞA’NIN CEVABI

Ahmet Ali GAZEL*

Öz

II. Meşrutiyet döneminin 9. Hükûmeti 1912 yılında Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından kurulmuştur. Ahmet Muhtar Paşa her ne kadar tarafsız olduğunu belirtse de kabinesi İttihatçılardan ziyade Hürriyet ve İtilafçılara yakın durmuş ve bu yönde icraatlar yapmıştır. İttihatçılara karşı icraatlarda bulunan Ahmet Muhtar Paşa’nın hükûmeti çok uzun süre görev yapamamış ve Paşa 29 Ekim 1912 tarihinde sadrazamlıktan istifa etmiştir.

Ahmet Muhtar Paşa’nın görevden ayrılmasından yaklaşık bir sene sonra İttihat ve Terakki’nin 1913 kongresi toplanmıştır. Merkez-i Umumi tarafından bu kongreye sunulan raporda Ahmet Muhtar Paşa ve hükûmetine yönelik ağır eleştiriler yapılmış ve rapor 21 Eylül 1913 tarihli *Sabah* gazetesinde yayınlanmıştır. Ahmet Muhtar Paşa *Sabah* gazetesine gönderdiği açıklamada, raporda yer alan ithamların doğru olmadığını belirttikten sonra, mevcut siyasi durumun müsait olmamasından dolayı o an için daha fazla açıklama yapmayacağını ifade etmiştir.

Ahmet Muhtar Paşa, devletin “*fiilen ve siyaseten*” zor durumda olmasından dolayı veremediği cevabı daha sonra kaleme aldığı “*Temmuz 1330’da Meclis-i Mebusan’da Geçen Divan-ı Ali Bahislerine Bir Nazar*” adlı eserinde vermiştir. Ahmet Muhtar Paşa, raporda kendisine ve hükûmetine yönelik on üç itham ve eleştiri tespit etmiştir. Bunları aynen aktardıktan sonra altına kendi cevaplarını yazmıştır.

Anahtar Sözcükler: Ahmet Muhtar Paşa, İttihat ve Terakki, Balkan Harbi.

UNION AND PROGRESS PARTY CONGRESS IN 1913 ON THE CRITICISMS MADE ABOUT AHMET MUHTAR PASHA AHMET MUHTAR PASHA’S RESPONSE

Abstract

9th government of 2nd Constitutional Monarchy Period was established by Gazi Ahmet Muhtar Pasha. Although Ahmet Muhtar Pasha declared his neutrality, his council of ministers remained close to Libertarians and Allies (Hürriyet ve İtilafçılar) rather than the members of Union and Progress (İttihatçılar) Party, and took actions in favor of them. The government of Ahmet Muhtar Pasha did not serve so long that the Pasha resigned from grand viziership on 29 October 1912.

After about one year, Ahmet Muhtar Pasha resigned from his position, the 1913 yearly congress of the Union and Progress Party took place. Ahmet Muhtar Pasha and his government were criticized harshly in the report presented to the congress, and this report was published in *Sabah* (a Turkish newspaper) on 21 September 1913. Ahmet Muhtar Pasha sent a declaration to *Sabah* on 22 September 1913. After declaring that the accusations were not

* Prof. Dr.; Afyon Kocatepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü, ahgzal@yahoo.com.

right, he expressed that he was not able to give more detail due to his current political position.

Even though Ahmet Muhtar Pasha could not answer the accusations at first because of the state's de facto and political situation, he answered the accusations in the manuscript entitled "*Temmuz 1330'da Meclis-i Mebusan'da Geçen Divan-ı Ali Bahislerine Bir Nazar*" (*A Glance on the Supreme Court Accusations at the Council of Ministers at the July 1330 session*). Ahmet Muhtar Pasha determined thirteen accusations and critics in the report regarding himself and his government. He quoted these accusations and critics, and, then, wrote his own answers under the quotes.

Keywords: Ahmet Muhtar Pasha, Union and Progress Party, Balkan Wars.

II. Meşrutiyet döneminde (1908-1918) 24 hükümet görev yapmıştır. Bu dönemdeki 9. Hükümeti Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1912) kurmuştur. Paşa, Meclisten büyük bir çoğunlukla güvenoyu almasından bir gün sonra, 16 Temmuz 1912 tarihinde istifa eden Said Paşa'dan sonra göreve gelmiştir.

Said Paşa'nın beklenmedik istifası, kimin sadrazam atanacağı konusunda büyük zorluklar yaşanmasına neden olmuştur. Sultan Mehmed Reşad (1909-1918) tahta oturduktan o ana gelinceye kadar sadrazamları tayin ederken hiç zorlanmamış ve İttihatçılar nasıl bir telkinde bulunmuşsa o yolda hareket etmiştir. Ancak bu defa Halaskâr Zabitan ve Arnavutluk hadiseleri nedeniyle kamuoyunda itibar kaybeden İttihatçılar sorumluluğu üzerine almak istememişler ve kendileri aleyhindeki tepkileri de düşünerek açıkça bir isim vermekten çekinmişlerdir.¹ Padişah durumun hassasiyetine binaen tarafsız bir kişinin daha uygun olacağını düşündüğünden sadrazamlığı önce Tevfik Paşa'ya önermiş, ancak o kabul etmeyince Ahmet Muhtar Paşa'ya vermiştir.² Paşa, 22 Temmuz 1912 tarihinde kabinesini kamuoyuna açıklamıştır.

Ahmet Muhtar Paşa her ne kadar tarafsız olduğunu belirtse de kabinesi İttihatçılardan ziyade Hürriyet ve İtilafçılara yakın durmuş³ ve bu yönde icraatlar yapmıştır. Örneğin

¹ Samih Nafiz Tansu, İttihat ve Terakki İçinden Dönenler, (Anlatan: Galip Vardar), İstanbul 1960, s. 91.

² Ahmet Muhtar Paşa kendisine sadaret tevcih edildiğini öğrenince "Hikmet-i Rabbaniye!... Demek bugün için nasip imiş!" diyerek yıllardan beri sadareti istediğini ima etmiştir. Halit Ziya Uşaklıgil, Saray ve Ötesi, İstanbul 1981, s. 341.

³ Aslında Ahmet Muhtar Paşa, hiçbir fırkaya yanaşmak taraftarı değildi. Paşa'nın İttihat ve Terakki'yi ve siyasetini tasvip etmemesi, hükümetinin Hürriyet ve İtilaf hükümeti olduğu yönünde yanlış bir kanı oluşmasına neden olmuştur. bk. Ali Birinci, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İstanbul 1990, s. 191. Ahmet Hilmi'nin yazdıkları da bu doğrultudadır: "Muhtar Paşa Kabinesi siyasi bir galat-ı hakikatti. İttihat kabinesi değildi. İtilaf kabinesi ise hiç değildi. Zira Mecliste ancak beş on üyeye sahip olan bir fırkanın kabinesi olamaz", bk. Ahmet Hilmi, *age.*, s. 53; Mehmet Selahattin ise, Ahmet Muhtar Paşa'nın hem Hürriyet ve İtilaf'ı hem de İttihat ve Terakki'yi idare etmeye çalıştığını, ancak bunda başarılı olmadığını kaydeder. bk. Mehmet Selahattin, Bildiklerim, (Hazırlayanlar: Ali Birinci-Cüneyt Okay), Ankara 2006, s. 47.

1912'deki “*sopalı seçimle*” neredeyse tamamen İttihatçılardan oluşan Meclis-i Mebusan feshedilmiş, İttihatçıların önemli gazeteleri kapatılmış, önde gelen birçok İttihatçı tutuklanmış ve İttihat ve Terakki taraftarı birçok memur görevden alınmıştır.⁴

Ancak İttihatçılara karşı icraatlarda bulunan Ahmet Muhtar Paşa'nın hükümeti çok uzun süre görev yapamamıştır. Kabinenin kuruluşundan itibaren başlayan problemler artarak devam etmiş ve kabine üyeleri arasında arka arkaya istifalar yaşanmıştır. Ahmet Muhtar Paşa istifa edenlerin yerine yenilerini atayarak yola devam etmeye çalışmıştır. Kabinedeki sıkıntılardan dolayı iç siyasette yoğun bir tartışma yaşanırken, haricî durum da karışık bir vaziyet almış ve gelişen olaylar neticesinde Balkan Harbi (1912-1913) patlak vermiştir. Balkan Harbi'nin Osmanlı Devleti aleyhine gelişmesi üzerine Ahmet Muhtar Paşa 29 Ekim 1912 tarihinde sadrazamlıktan istifa etmiş⁵ ve yerine Kâmil Paşa tayin edilmiştir. Ahmet Muhtar Paşa'nın sadareti 3 ay 7 gün sürmüştür.

Ahmet Muhtar Paşa'nın görevden ayrılmasından yaklaşık bir sene sonra 18 Eylül 1913 tarihinde İttihat ve Terakki'nin 1913 Kongresi toplanmıştır. Merkez-i Umumi tarafından bu kongreye sunulan raporda⁶ Ahmet Muhtar Paşa ve hükümetine yönelik ağır eleştiriler yapılmış ve rapor 21 Eylül 1913 tarihli *Sabah* gazetesinde yayınlanmıştır.⁷ Hükümeti ve şahsı hakkındaki ithamları okuyan Ahmet Muhtar Paşa *Sabah* gazetesine gönderdiği açıklamada, raporda hükümetine yönelik ithamların doğru olmadığını belirttikten sonra, mevcut siyasi durumun müsait olmamasından dolayı o an için daha fazla açıklama yapmayacağını ifade etmiştir.⁸

Ahmet Muhtar Paşa, devletin “*fîilen ve siyaseten*” zor durumda olmasından dolayı veremediği cevabı daha sonra kaleme aldığı “*Temmuz 1330'da Meclis-i Mebusan'da Geçen Divan-ı Ali Bahislerine Bir Nazar*” adlı eserinde vermiştir.⁹ Ahmet Muhtar Paşa çeşitli kişilere atfedilen suçlamaların gerçek dışı, bunun yanında haysiyet kırıcı olduğunu, bu nedenle

⁴ Geniş bilgi için bk. Ahmet Ali Gazel, *Lütfi Fikri'nin Tanzimat'ı*, Konya 2007, s. 339-470.

⁵ Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa*, İstanbul 1976, s. 438.

⁶ İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisinin senelik raporu Kâtib-i Umumi Fethi Bey tarafından okunmuştur. “İttihat ve Terakki Kongresi Senelik Raporu Münasebetiyle”, *Sabah*, 8626, 9 Eylül 1329, s. 1.

⁷ “Rapor Sureti”, *Sabah*, 8 Eylül 1329, s. 3.

⁸ Necdet Akyıldız, “Temmuz 1330'da Meclis-i Mebusan'da Geçen Divan-ı Ali Bahislerine Bir Nazar”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1990, s. 69.

⁹ Aslında Ahmet Muhtar Paşa bu eseri, Balkan yenilgisinden sorumlu tutulmasından dolayı hakkında açılan meclis soruşturması sırasında komisyon tarafından sorulan soruları ve verdiği cevapları kamuoyuna duyurmak için kaleme almıştır. Bunun yanında eserde İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'nin 1913 kongresine sunduğu raporda hakkındaki ithamlara da cevap vermiştir. Litografya usulü ile büyük boy olarak yazılan eserde yer ve tarih belirtilmemiştir. Eser bir giriş, iki bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Ahmet Muhtar Paşa'nın bu eseri Necdet Akyıldız tarafından günümüz harflerine aktarılmıştır. bk. Necdet Akyıldız, “Temmuz 1330'da Meclis-i Mebusan'da Geçen Divan-ı Ali Bahislerine Bir Nazar”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1990.

haysiyetli kimselerin bu suçlamaları kabul etmesinin mümkün olmadığını en insafli muhaliflerin bile teslim edeceğini belirttikten sonra, ne tarafın haklı olduğunu ortaya çıkarmak için hakkındaki isnatlara cevap verme ihtiyacı duyduğunu yazmıştır.

Ahmet Muhtar Paşa, raporda kendisine ve hükümetine yönelik on üç itham ve eleştiri tespit etmiştir. Bunları aynen aktardıktan sonra altına kendi cevaplarını eklemiştir. Paşa'nın tespit ettiği itham ve eleştiri cümleleri ile bunlara cevapları şöyledir:

1- Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti geçen seneki kongresini (1912)¹⁰ müntakim bir hükümetin sîne-i faaliyetinde küşad etmiş ve müzakerâtını polisın muvacehe-i tecesssüskârîsi önünde hitâma erdirmiş idi.

Ahmet Muhtar Paşa'ya göre kabinesine “*müntakim*” (öç alan) sıfatının verilmesi büyük bir haksızlıktı. Zira Meclis-i Mebusan'ın feshedildiği 23 Temmuz 1912 sabahında genel kurulda “*neredesin canlı ordumuz*” diye ihtilal arzu edercesine hararetle konuşma yapanların memleketin asayişini ihlale teşebbüs etmelerinden dolayı adliyeye teslim edilmeyi hak ettiğini, ancak bu yaptıklarına göz yumularak aleyhlerinde bir işlem yapılmadığını, bunun da kabinesinin “*müntakim sıfatı olmadığını*” ispata yeterli olduğunu kaydetmiştir.

Hükümetlerin duruma göre en faydalı cemiyetlerin bile toplantısını engellemeye hakkı olduğunu vurgulayan Ahmet Muhtar Paşa, bahsedilen kongre zamanındaki şartların çok nazik olmasından dolayı kongrenin engellenmesi gerekirken hükümetlerinin tarafsızlığı gereği bunun yapılmadığını ifade etmiştir. Bununla birlikte Paşa, karışıklığa da sebep olunmaması ve muhaliflerin sonradan yapacakları dedikoduların önlenmesi için toplantıda geçecek konuşmaları önceden haber almak ve ona göre tedbir almak için ihtiyaten bazı önlemler almak zorunda kaldıklarını kaydetmiştir. Paşa son olarak, ihtiyati tedbir nevinden olarak hükümetin vazifesini yapmasının dünyanın hiçbir yerinde kimse tarafından ayıplanamayacağını ifade etmiştir.¹¹

2- ...hakiki bir darbe-i meşrutiyet olan Meclis-i Mebusan'ın seddi keyfiyeti dahi ...

Ahmet Muhtar Paşa, meclisin feshi¹² sırasında meşrutiyete esas darbeyi İttihatçıların vurduğunu iddia etmiştir. Paşa, Kanun-ı Esasi'nin 35. maddesi gereğince ortaya çıkan ikinci ihtilaf üzerine feshedilen meclisteki mebusların yerine gelenlerin mebusluk sürelerine dair

¹⁰ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin muhalefetteki ilk kongresi olan 1912 kongresi 20-29 Ağustos 1912 tarihleri arasında İstanbul'da yapılmıştır.

¹¹ Akyıldız, *agt*, s. 98.

¹² 1912 seçimlerindeki suiistimaller neticesi neredeyse tamamı İttihatçılardan oluşan Meclis, Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti zamanında alınan irade ile feshedilmiştir.

Kanun-ı Esasi'de açıklık olmadığı için¹³ konuyu Meclis-i Ayan'a sorduklarını belirttikten sonra, oradan çıkan tefsirin bir fıkrasının “*heyet-i cedide-i mebusanın memuriyeti vükela ile mebusan arasında vuku bulup eski heyetin feshi icab eden ihtilaf hakkında sıfat-ı hakemiyet ile rey itasına mahsus ve münhasır gibi görünüp bu halde kararın husulüyle müddet-i ictimainın hitam bulacağı tezekkür kılınmış*” şeklinde olduğunu, buna dayanarak da meclisin feshi için gereken iradenin alındığını kaydetmiştir. Fesih iradesinin resmen tebliğ olunması için Meclisin 5 Ağustos 1912 tarihinde saat 01.00'de toplanması gerektiğinin telgrafla Meclis Başkanına bildirildiğini kaydeden Paşa, o saatte Meclise gidildiğini, ancak 15-20 kişiden başka kimse olmadığından mebusların obstruksiyon yaptıklarının anlaşıldığını, bu nedenle daha önceki uygulamaya dayanarak¹⁴ irade-i seniyenin mevcut mebuslara okunduğunu ve meclisin feshedildiğini ifade etmiştir.

Ahmet Muhtar Paşa'ya göre, o günün sabahı mebuslar Meclis Başkanı tarafından meclise davet edilerek fesih aleyhinde ateşli konuşmalar yapmış ve yapılacak davete göre tekrar toplanmak şartıyla dağılmışlardır.¹⁵ Paşa, durumun bundan ibaret olup artık bu meselenin etraflıca tartışılmasının zamanın da geldiğini kaydetmiştir. Daha sonra Ahmet Muhtar Paşa, arka arkaya şu soruları sıralamıştır: “...*kabinenin tefsir aramak üzere Ayan'a gitmesinin 117. madde mucibince haklı olduğu Ayan'ın o maddeyi tefsir etmesiyle sabit olmuyor mu?*

*Ve Ayan'ın tefsir-i maddeye mecbur ve haklı olduğu bu defaki tadil-i ahirde 43. maddenin sonuna ilave edilen üç fıkra-i cedide ile müsbit değil mi?*¹⁶

¹³ Fesihten sonra gelen meclisin süresinin ne kadar olacağı konusunda Kanun-ı Esasi'de açıklık yoktu. Bundan yararlanan Ahmet Muhtar Paşa hükümeti Noradunkyan Efendi'nin ortaya attığı teze dayanarak, yeni meclisin feshedilen Meclisin yasama yılını değil, yasama dönemini tamamlaması gerektiğini ileri sürmüş ve meseleyi 4 Ağustos 1912 tarihli tezkere ile Kanun-ı Esasi tefsirine yetkili olan Ayan Meclisi'ne göndermiştir. Ayan Meclisi, Kanun-ı Esasi'nin 43. maddesini yorumlayarak 5 muhalif ve bir çekimsere karşı 28 oyla hükümetin istediği doğrultuda bir karar almıştır. bk. Gazel, *Lütfi Fikri'nin Tanzimat'ı*, s. 362-363.

¹⁴ Said Paşa döneminde Meclisin feshini kolaylaştırmak için Kanun-ı Esasi'nin 35. maddesinde değişiklik yapılmasını öngören teklifin görüşülmesini engellemek için muhalif mebuslar 30 Aralık 1911'de yapılan görüşmelere girmemişlerdir. Böylece toplantı yeter sayısına ulaşılmasını engellemişlerdi. Ancak o tarihte muhalif mebusların genel kurula gelmemesi dikkate alınmayarak toplantı yeter sayısı olmamasına rağmen görüşmelere devam edilmiştir. Geniş bilgi için bk. Gazel, *Lütfi Fikri'nin Tanzimat'ı*, s. 205-244.

¹⁵ Ahmet Muhtar Paşa 5 Ağustos 1912 tarihinde fesih iradesini Mecliste okumaya gelmeden önce toplanan mebuslar hükümete güvensizlik oyu vererek dağılmışlar ve yeni bir hükümet kurulana kadar Meclisin tatiline karar vermişlerdi. bk. MMZC, Dev: 2, İct Sen.: 1, İ: 47, s. 654.

¹⁶ Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti döneminde meclisin feshedilmesine yol açan fesihten sonraki süre konusunu halletmek için 15 Mayıs 1914 tarihinde Kanun-ı Esasi'nin 43. maddesinde değişiklik yapmışlardır. Yapılan değişiklikle Meclis-i Mebusan feshedildikten dört ay sonra toplanacak meclisin toplantısının bir “ictima-ı fevkalade” hükmünde olacağı ve müddetinin de iki ay olduğu, ancak sürenin uzatılabileceği kabul edilmiştir. Suna Kili-Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, İstanbul, 2000, s.89.

Hal böyle iken 23 Temmuz sabahında mebusanın ictima-ı umumi salonunda toplanıp meselenin aleyhinde müthiş nutuklar irad etmesi vuku-ı hali protesto etmek değil mi?

Bu ise Kanun-ı Esasi'nin 111. maddesini hükümden ıskat etmek arzusunu izhar eylemek olmuyor mu?

Böyle bir arzu ve teşebbüs 115. maddenin hükmüne cidden mugayir düştüğünde heyet kanun-ı meşrutiyete rahne açmış olmaz mı? Farz-ı muhal olarak haydi bir lahza Meclis-i Ayan'ın bu tefsiri nabecadır diyelim. O halde heyet-i mezkurenin sıfat-ı mebusiyetleri üzerlerinde baki demek olduğundan vükela-yı millet meclisinin seddi küşadı (...) müddet ve terhis gibi şeyler Kanun-ı Esasi hükmünce ancak zat-ı şahaneye aid ve has iken bunların kendi kendilerine terhis edip meclisi kapamaları ve yine kendilerine toplanmağa niyet etmeleri Kanun-ı Esasi'ye darbe değil mi?

Mademki zikrolunan mebusların vazifeleri bila-tebeddül üzerlerinde baki ise ahiren bunu hükümsüz tutarak yeniden intihabat icra eden kabine yine İttihat ve Terakki kabinesi değil miydi? Hâsılı işte o Meclis-i Mebusan zikrolunan iki halden birinin sıhhatine nazaran herhalde Kanun-ı Esasi (...) rahnedar ettiğini ve kabinenin hareketi ise tamamen kanuni olup bihakkın vazifesini icra etmiş olduğunu kim inkâr edebilir?¹⁷

3- ...Hükümet İttihat ve Terakki'ye mensubiyet töhmetiyle mülkî ve askerî memurin-i muktedireyi mütehassis oldukları mevkilerden alarak birer köşeye atmakta ve yerlerine ekseriya devr-i ceditte istihdâm-ı liyakatten sükût etmiş adamları getirmekte idi.

“El insaf nısfud-din” (insaf dinin yarısıdır) diyerek cevabına başlayan Ahmet Muhtar Paşa, Meşrutiyetin başlarından itibaren daima tarafsız kaldığını ve tarafsız bir kabine teşkil ettiğini, haklarında haksız olarak ortaya atılan ve hazmı mümkün olmayan suçlamaların ancak bir husumetin eseri olduğunu, çünkü insaf ile okununca suçlamaların tamamının iftira olduğunun anlaşılacağını ifade etmiştir. Paşa, hükümette oldukları dönemde memurların büyük bir kısmının İttihatçı olduğunu¹⁸ vurguladıktan sonra, hâl bu durumda iken hükümetin emirlerinin gereği gibi uygulanacağından emin olamayacaklarını ifade etmiştir.

¹⁷ Akyıldız, *agt.*, s. 99-100.

¹⁸ Gerçekten de o devirde memurların birçoğu İttihat ve Terakki yanlısıydı. Hüseyin Cahit, yıllar sonra yazdığı hatıralarında devlet dairelerinde birçok İttihatçı bulunduğunu ve *Tanin*'e haber sağlamada bunların büyük desteğini gördüğünü ifade etmiştir: “...Gazetecilik bakımından da bu cidden harika denilecek bir mazhariyetti. Rumeli'de vali ve kumandanlar tarafından gelen şifreli mahrem telgraflar *Tanin*'de herkesin gözü önüne konuyordu. Resmî dairelerin hemen hepsinde, İttihat ve Terakki ve vatan davasına büyük bir feragat ve mahviyet içinde hizmet etmeyi adeta dinî ve kutsî bir vazife bilmiş halis, fedakâr İttihatçılar istikballerini feda etmeyi göze alarak bu vesikaları *Tanin*'e getiriyorlardı. Geceleri bazen, gazetenin telefonu çalardı. Bir ses: Beyefendi, derdi, Noradunkyan (Hariciye

Paşa, hazineyi zarara uğratmamak ve halkı rahatsız etmemek için memurların çok az bir kısmını değiştirdiklerinin kayıtlardan anlaşılacağını, bu kadarcık bir icraatın da mazur görülüp asla şikâyet edilmemesi, hatta kendilerine teşekkür edilmesi gerektiğini savunmuştur.

Ahmet Muhtar Paşa, memurların fırkalara (partilere) mensup olmaması için meşrutiyetin başlarından beri çabasının liyakatli kişileri yalnız bir fırka içinde aramak mecburiyetinde kalmamak ve siyasi partilere girmeyenlerin hukukunu muhafaza etmek hususlarına dayandığını belirttiikten sonra, özellikle subayların siyasi fırkalara girmesinin kesinlikle yasaklanması taraftarı olduğunu ifade etmiştir. Zira bu işin neticesinin felaket olacağını Mahmut Şevket Paşa'ya defalarca anlattığını, etkisini ise ancak Haziran 1912'de görebildiğini söylemiştir.¹⁹ Ahmet Muhtar Paşa, Mahmut Şevket Paşa'nın askerlerin fırkalara mensup olmaları hâlinde askerlikten atılmalarını gerektiren kanunu yürütmeye başladığı sırada bu icraatı şahsi menfaatleri bozulanlarca iyi görülmediğinden olsa gerek istifaya davet edildiğini kaydetmiştir. Raporunda, liyakatli memurların görevden alınarak yerlerine liyakatsiz kişilerin atıldığı şeklindeki kayda ise kendisinin bir şey söylemesine gerek olmadığını, zira İttihat ve Terakki'ye mensubiyetin makam ve memuriyete gelmenin en büyük meziyet olduğunu herkesin bildiğini belirtmiştir.²⁰

4- Kabine intihabâtı kendi lehine hitâma erdirmek için vilayata Kanun-ı Esasi hilafına olarak intihabat müfettişi namıyla bir takım tehdit ve tazyik memurları göndermeye başlamış idi.²¹

Cevabına “*fesühbanallah*” diyerek başlayan Ahmet Muhtar Paşa, Arnavutların dördüncü isyanı²² sırasındaki beceriksizliğinden dolayı Said Paşa Hükümeti'nin düşmesi

---

Nazırı) saray ile konuşuyor, dinlemek ister misiniz? Yüzlerini görmediğim, isimlerini bilmediğim bu İttihatçı kardeşler müşterek vatan mücadelesinde kendilerinin de ufak bir hizmetleri olmasını en büyük vazife biliyorlardı...?. bk. Hüseyin Cahit Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları 1908-1918”, *Fikir Hareketleri*, Sayı: 177, 13 Mart 1937, s. 325-326.

¹⁹ Halaskâr Zabitan Hareketi üzerine Mahmut Şevket Paşa askerinin siyasetle işgalini önlemek için 29 Haziran 1912'de Meclise Mensubin-i Askeriyenin Siyaset ile Men'i İşgali Zımında Askeri Ceza Kanunnamesine zeyl olmak üzere üç maddelik kanun tasarısı göndermiş ve tasarı 2 Temmuz 1912 tarihinde yasalaşmıştır. bk. *MMZC*, Devre: 2, İctima Senesi: 1, İnikad: 24, s. 582-584.

²⁰ Akyıldız, *agt.*, s. 100-102.

²¹ Ahmet Muhtar Paşa hükümeti 1912'de olduğu seçimlerde suistimal yaşanmaması için İstanbul ve taşraya müfettişler göndermiştir. Bu kişiler seçimin kanunlara uygun yürütülmesini sağlayacak, yolsuzlukları tespit edilen memurları gerekli yerlere bildirerek yargıyı harekete geçirecek ve denetim sonucu Dahiliye Nezaretine de rapor edilecekti. bk. Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914)*, Ankara 2007, s. 296.

²² İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Arnavutlar birkaç kez isyan etmiştir. İlk olarak 1909 yılında isyan eden Arnavutlar 1910 ve 1911 yıllarında isyan etmiş ve son olarak da 1912 Haziranında tekrar ayaklanmışlardır. Bu ayaklanmada, Arnavut mebuslarının 1912 seçimlerinde tekrar seçilememelerinin meydana getirdiği ümitsizlik ve dışlanmışlık psikolojisi önemli rol oynamıştır. Zira Meclis dışında kalan mebuslar isyancılara önderlik etmişlerdir. Ayrıca Malisörlerin isyanından sonra Osmanlı Hükümeti'nin onlara önemli imtiyazlar vermesi, Müslüman

üzerine sadreti yalnız fedakârlık eseri olarak kabul ettiğini ve dört ay sonra da kendiliğinden istifa ettiğini herkesin bildiğini belirttikten sonra, sadrette kalmayı istemeyen bir kişinin seçimleri kendi lehine çevirmesine de gerek olmadığını belirtmiştir.

İkinci olarak seçimler yapılmadığı için müfettişlik uygulamasının eleştirilmesinin de doğru olmadığını, ayrıca bu kişilerin görevlerine dair çıkarılan talimata aykırı hareket etmeleri durumunda cezalandırılacaklarını belirtmiştir. Kanun-ı Esasi'ye göre de müfettiş göndermenin bir sakıncasının olmadığını, ayrıca ülkede kanunların suistimale uğramamasına çalışan bir kabineyi vilayetlere müfettiş göndermekten kimsenin men edemeyeceğini, hatta göndermezse mesul olacağını ifade etmiştir.²³

5- ...ordunun rabıta-i intizam ve idaresi de haleldar edilmiş idi.

Ahmet Muhtar Paşa, bu sözün bir "*intak-ı hak*" olduğunu, gerçekten de Osmanlı ordusunun bu durumda bulunduğunu kaydettikten sonra, raporda ordunun bu hâlden dolayı kendisinin suçlandığını, ancak orduyu bu duruma kendisinin değil İttihatçıların getirdiğini savunmuştur. Paşa, bunu ispat için İttihat ve Terakki Hükümetinin (Said Paşa Hükümeti) düşmesine sebep olan olayın hatırlanması gerektiğini yazmıştır.

Ahmet Muhtar Paşa, isyana benzer hareketleri yalnız şiddetle bastırmayı düşünen İttihat ve Terakki hükümetinin, dördüncü Arnavutluk isyanında askerinin bir kısmının Arnavutlara katılması, subaylardan bir kısmının Manastır ve Yanya taraflarında dağa çıkarak isyanı genişletmeye gayret etmesi, bunun yanında Halaskar adı altında bir diğer subay gurubunun da hükümeti devirmeye çalışması ve neticede subayların İttihatçı ve İtilafçı diye bölünmelerinden dolayı aciz kaldığını ve istifa etmek zorunda kaldığını belirttikten sonra, "*böyle bir hal ordunun rabıta-i nizam ve idaresinin müstahsen olmasından mı neşet etmiştir?*" diye sormuştur.

Said Paşa Hükümeti'nin Dördüncü Arnavutluk İsyanı'nı bastırmaktan aciz kalınca istifa ettiğini²⁴ ve iktidara geldiğinde de orduyu kötü bir durumda teslim aldığı belirten Paşa, göreve başlar başlamaz Arnavutluk olaylarını yatıştırarak subayların dağlardan inmesini sağladığını, daha sonra zabitanın siyasi fırkalara girmesini yasaklayarak üst rütbelileri alt rütbelilerin

---

Arnavutlarda büyük umutlar doğurmuştur. Hükümet, isyana önlem olarak Dâhiliye Nazırı Hacı Adil Bey Başkanlığı'ndaki bir "*İslah Heyetini*" Arnavutluk'a göndermiştir. Ancak bu heyet bile saldırıya uğramaktan kurtulamamıştır. bk. Ahmet Ali Gazel, *Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Parlamenter Denetim (1908-1920)*, Konya 2007, s. 84.

²³ Akyıldız, *agt.*, s. 102-103.

²⁴ Said Paşa, Arnavutluk isyanı ve Halaskâr Zabitan hareketi üzerine Meclisten büyük bir çoğunlukla güvenoyu almasından bir gün sonra, 16 Temmuz 1912 tarihinde sadrazamlıktan istifa etmiştir.

şerrinden koruduğunu ve aralarında askeri bağlılığın tesisini sağladığını ifade etmiş ve sonra da “*bu ise intizamı bozmak mı yoksa intizama avdet ve ricat mıydı?*” diye sormuştur.

Ahmet Muhtar Paşa, orduyla ilgili sıkıntılarının aslında Meşrutiyetin ilk günlerinde başladığını ancak bunların önleneceği yerde İttihatçılar tarafından takdir edildiğini, bunun sonucunda küçük rütbeli subayların siyasi fırkalarına güvenerek üstlerine itaatsizlik etmeye başladıklarını, bu durumdan rahatsız olanların bir kısmının emekli olmaya mecbur olduklarını, bir kısmının ise emekliye sevk edildiklerini ifade etmiştir. Bu olanlardan dolayı subay kadrolarının boş kaldığını, bunun yanında hazinenin de emekli maaşları yüzünden hayli sıkıntıya girdiğini belirten Paşa, kadroların boş kalması nedeniyle birçok taburun üçer beşer zabitle harbe girdiğini, bazen bunların da şehit düşmesi üzerine taburun zabitsiz kaldığını, hatta böyle bir durumda bir çavuşun askerlere “*çocuklar herkes başının çaresine baksın*” dediğini kaydetmiştir. Paşa, belirttiği bu sıkıntıların birkaç ay içinde meydana gelen ve birkaç ay içinde düzeltilebilecek şeyler olmadığını ve dolayısıyla kendisinin de bu konuda suçlanamayacağını ifade etmiştir.²⁵

6- Ahmet Muhtar Paşa kabinesi daha birinci ictimanda ahvali ve netayicini tafahhus etmeden Arnavutlara karşı icra edilmekte olan harekat-ı askeriye'nin tatilini emretmiştir²⁶ ki bunun üzerine gemi azıya alan ussatın Üsküp'ü zabt ile Köprülü'ye doğru ilerlemesi bu son felaketin sebab-i ibtidaiyesi olmuştur.

Ahmet Muhtar Paşa, kabinenin ilk toplantısında Arnavutlara karşı askerî harekâtı durdurduklarını kabul ettikten sonra bunun dört sebebi olduğunu açıklamıştır. Birinci sebebi, meselenin şiddet yerine merhamet ve adaletle çözülmesinin programları iktizasından olmasıydı.

İkinci sebebi, Arnavutluk'taki isyanın devlet aleyhine değil sadece seçimlerdeki haklarını korumak için İttihat ve Terakki aleyhinde meydana gelen bir hadise olduğu, bu nedenle hükümetin onları zorlayıp mütecavizlerin itaatine sokmasının da doğru olmayacağı şeklinde açıklamıştır.

Üçüncü sebep olarak, askerinin bir kısmının bile isyancılara hak vererek onlara katıldığını ve kumandanlarının aciz kalarak işin başka şekilde halledilmesi konusunda hükümete tavsiyede bulduklarının gelen birçok evrakın okunmasıyla anlaşılması olduğunu ifade etmiştir.

²⁵ Akyıldız, *agt.*, s. 103-104.

²⁶ Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi, ilk toplantısında askerî harekâtı durdurarak, isyancıların isteklerini öğrenmek üzere Arnavutluk'a, eski Trablusgarp valisi ve kumandanı Müşir İbrahim Paşa başkanlığında bir heyet göndermiştir. İsyana karşılar için de genel af ilan edilmiştir. *bk. Gazel, Lütfi Fikri...*, s. 410.

Dördüncü sebebin ise daha önce meydana gelen üç Arnavutluk isyanı ile Havran, Kerek ve Yemen olaylarına karşı yapılan harekâtların başarısız olmasının dikkate alınmış olması olduğunu belirtmiştir.

Ahmet Muhtar Paşa, birkaç isyan dışında ülkede çıkan isyanların genelde hükümetin veya memurların halka iyi davranmamasından kaynaklandığını ifade ettikten sonra, nerede bir isyan ve uygunsuzluk görülürse derhal şiddete başvurulduğunu, köylerin yandığını, kardeş kanı dökülerek nüfusun azaldığını, uzun müddet nüfusun artmadığını, hazinenin bundan zarar gördüğünü, bu olayların yaşandığı talihsiz yerlerin senelerce eski hâline gelemediğini ve halkın uzun müddet devlete ısınmadığını, hatta Balkan Harbi'nde Arnavut taburlarının davete gereği gibi icabet etmediklerini, edenlerin de derhal dağılıp köyelerine gittiğini belirtmiş ve bu hâlin “*dört seneden beri anların üç kere tepelenmelerinden neşet etmediğini kim iddia edebilir?*” diye sormuştur. Ahmet Muhtar Paşa, Arnavutlar harpten korktu denilecek olursa bunun da gerçekçi olmayacağını, zira bunlardan meydana gelen taburların en kuvvetli ateşler içine sevk edilirlerken düğüne gider gibi gittiklerini defalarca gördüğünü ifade etmiştir.

Farklı etnik yapıdan oluşan devletlerden hiçbirinde Osmanlıda olduğu gibi isyanlar meydana gelmediğini, şayet olursa da hemen tepelenmediğini belirten Ahmet Muhtar Paşa, Osmanlıda görülen “*ahval-i müessife ve meşumenin*” hükümet ve memurların tebaa hakkında müşfik olamamasından kaynaklandığını, örneğin İrlanda'da müteaddit defalar isyan çıktığını, ancak İngilizlerin hemen şiddetle bastırma cihetine gitmediğini yazmıştır.

Ahmet Muhtar Paşa, Arnavutların Köprülü'ye sarktıklarını hatta fırsat bulsalar bazılarının Selanik'e inerek II. Abdülhamit'e el uzatarak ortalığı karıştırmak düşüncesinde de olduklarını kabul etmekle beraber, beş-on kişi için binlerce halkın ateşe atılmayacağını dile getirmiştir. Paşa, fırtınaların hiçbir vakit dalgasız geçmeyeceğini, fakat hünerin o dereceye varmış bir karışıklığı kan dökmeden yatıştırmak olduğunu vurguladıktan sonra, kabinelerinin bu şekilde hareket ederek bütün dünyanın takdirini kazandığını ifade etmiş ve “*bu hali kabineye fazilet addetmek lazım iken aksi nazar reva-yı hak mıdır?*” diye sormuştur.

Asilerin Üsküp'ten Köprülü'ye geçmesinin neden Balkan Harbi'nin başlangıç sebebi olduğunu anlayamadığını, zira böyle bir durumun devletin acz içinde bulunduğu göstergesi sayılarak Balkan hükümetlerinin hemen ülkeyi taksime koyulmaları anlamına geleceğini, ancak bu görüşün doğru olmasının mümkün olmadığını, bunun ancak bir hayal mahsulü olabileceğini yazmıştır. Her devletin silahsız olan tebaasının küçük bir kısmını istediği kadar

tepeleyebileceğini hatta perişan edebileceğini, eğer etmediyse bunda bir hikmet olduğunun düşünüleceğini bütün dünyanın bildiğini belirten Paşa, Osmanlının Arnavutları vurmamasından dolayı Balkan devletlerinin harekete geçtiği farz edilse bile bunun için bu devletlerin aralarında yakınlaşma, anlaşma ve onları müteakip askerî sözleşmeler yapılacağını, her birinin taahhütleri nispetinde hazırlıklarda bulunacaklarını, ancak Balkan devletlerinin birbirlerine olan düşmanlıklarının bütün dünyaca bilindiğini, dolayısıyla bu düşmanlığın bertaraf edilerek bahsedilen hazırlıkların tamamlanmasına iki ayın yetmeyeceğini dile getirmiştir.

Ahmet Muhtar Paşa, İtalyanlar Trablusgarp'a saldırdığı zaman İttihat ve Terakki Hükümetine mukavemetin cinayet olacağını söylediğini, ancak sözünün dikkate alınmadığını ve bu mücadeleyi fırsat bilen Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'ın 1912 Martı sonuna kadar aralarında anlaşma imzalayarak ve hazırlıklarını tamamlayarak taarruza hazır bir hâlde beklediklerinin sonradan ortaya çıkan belgelerden anlaşıldığını, dolayısıyla Arnavutların vurulmamasının Balkan felaketinin başlangıcı olduğunu söylemenin ve buna inanmanın safdillik olacağını yazmıştır.

Bununla birlikte Ahmet Muhtar Paşa, Balkan müttefiklerinin Arnavutların isyanını büyütüp Rumeli'de karışıklık ve iç savaş çıkmasını beklemekte iken karışıklık bertaraf edilerek ortalık sakinleşince bu durumu kendileri açısından iyi görmeyerek hemen Osmanlıya saldırmaya mecbur olduklarının söylenmesinin daha mantıklı olabileceğini, zira iç savaş gibi bir karışıklığın tekrar çıkmasını beklemeleri durumunda, aralarındaki ittifakların bozulması, gizli anlaşmaların açığa çıkması veya Trablusgarp Harbi'nin bitmesi gibi, Osmanlının yararına olabilecek durumların ortaya çıkması ihtimallerini değerlendirebileceklerini ifade etmiştir.

Ahmet Muhtar Paşa, İtalya'nın Osmanlıya bir ultiimatı verip donanma ve askerini Trablusgarp'a sevke karar verdiğinde İbrahim Hakkı Paşa'nın istifası üzerine göreve gelen Said Paşa'nın daveti üzerine ultiimatom verilecek cevap hakkında istişarede bulunmak üzere Bab-ı Ali'ye gittiğini, bu görüşmede Said Paşa'ya Trablusgarp'taki Osmanlının askeri gücünü ve durumunu sorduğunu, onun da 3500 kadar asker bulunduğunu ve başlıca kuvvetin de bundan ibaret olduğunu söylediğini, bunun üzerine kendisinin de kara ve deniz yoluyla Trablus'la bağlantı olmadığı için ilan edilecek bir harp durumunda İtalyanların Trablus'u "*hakk-ı fetih*" suretiyle kolayca alabileceklerini, fakat neticenin bununla da sınırlı kalmayacağını, Osmanlının içinde bulunduğu karışıklıktan istifade etmek isteyen düşmanların ortaya çıkabileceğini söylediğini belirtmiştir. Paşa daha sonra, geleceğin daha vahim neticeler doğuracağını gördüğünden ve zararın neresinden dönülürse kârdır düşüncesiyle hemen İtalyanlarla

müzakereye girilip devletin haysiyetini muhafaza etmek şartıyla maddi ve manevi mümkün olabilecek faydaların elde edilmesine çalışılması ve bunun yanında bir “*şekl-i itilaf*” neticesi olarak İtalya’nın hoşnut edilmesi ve devletin geri kalan kısmının emniyet altına alınmasına taraftar olduğunu söylediğini ifade etmiştir. Aksi hâlde, yani harbin kabulü durumunda, mukavemeti cinayet addeylediğini belirterek görüşmeyi bitirdiğini kaydetmiştir.²⁷

7- Çünkü yalnız bu hatadır ki Balkan Hükümetleri arasında mükerreren teşebbüs edilip de kuvveden fiile çıkamayan emr-i ittifakın husulünü ve tecavüzî bir şekil almasını teshil ve temin etmiştir.

Balkan devletlerinin ittifaklarının Arnavutluk isyanından 4-5 ay önce gerçekleştiğinin sonradan ortaya çıkan belgelerle bilinmesine rağmen bu tür iftiralara sapılmasını doğru bulmadığını ifade eden Ahmet Muhtar Paşa, Balkan hükümetlerinin ittifakını sağlayan ve kolaylaştıran olaylar hakkında bilgi vermek ihtiyacı duyduğunu yazmıştır.

Bulgarların 1878’de Osmanlı’dan ayrılıp adeta bağımsız gibi muhtar bir idare kurduktan sonra krallık ilan etmek için hiçbir fırsatı kaçırmamakla birlikte ülkede yaşayan Rumlara da uzun müddet eziyet ettiklerini ve böylece bütün Rumları kendilerine düşman ettiklerini, bunun yanında Bulgarların Rum Patrikhanesi tarafından aforozlu olduğu için aralarında zaten bir düşmanlığın olduğunu, bunun artmasından da bir endişe duymadıklarını belirttikten sonra, Sırlarla da daha önce harp ederek galip geldiklerini ve iki millet arasında meydana gelen soğukluğun da hemen düzelmesinin mümkün olmadığını, sadece Karadağlıların farklı olduğunu, onların da fırsat bulurlarsa herkesle ittifak yapmaya meyilli olduklarını ifade etmiştir.

Avusturya ve Macaristan’ın işgal adı altında tuttuğu Bosna-Hersek’i ilhak etmekten çekinmeyerek, bu konuda hiçbir fırsatı kaçırmak istemeyeceğinin aşikâr olduğunu kaydettikten sonra, Yunan Hükümeti’nin ise “*aşık-maşuk*” hâlinde kesilmesi imkansız bir bağ ile Girit’e bağlandığını ve büyük devletlerin bile bu işten bizar olduklarını yazmıştır.

Ahmet Muhtar Paşa, Balkan devletlerinin aralarındaki düşmanlık ve soğukluk bu hâlde olduğu ve her birinin hırs ve iştahının yalnız Osmanlı’ya çevrildiği bir durumda II. Abdülhamid’in izlediği siyasetin ortalığı uyutup avuttuğunu savunmuştur. 23 Temmuz’da Meşrutiyet ilan edilerek gençlerin idareyi yeniden düzenlemeye başladıklarını, ancak devlet idaresinin seri bir şekilde değişmesinin mümkün olmadığı anlaşılınca yönetimin tecrübesiz ellere geçtiğini ve idarenin çeşitli sıkıntılara uğradığını, bunun neticesinde de Balkan

²⁷ Akyıldız, *agt.*, s.104-108.

devletlerinin Osmanlı üzerindeki ihtiraslarının uyandığını, o sırada meydana gelen Trablusgarp Harbi üzerine de bu ülkelerin aralarındaki ihtilafları geçici olarak dondurarak aralarında ittifaklar gerçekleştirdiklerini yazmıştır.

Ahmet Muhtar Paşa, idarede meydana geldiğini iddia ettiği bazı sıkıntılara da kısaca değinmiştir. İttihat ve Terakki taraftarı olan gazetelerin yaptıkları yayınlarla büyük devletlerden bazılarının Osmanlıya olan düşmanlığını artırdıklarını, bunun yanında Bosna-Hersek, Kıbrıs, Mısır ve Girit'ten Meclis-i Mebusan'a mebus seçilmesi gerektiğini dile getirerek Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesine neden olduklarını savunmuştur. Bulgaristan'ın da Avusturya ile aralarında yaptıkları bir itilaf gereğince bu ilhakı fırsat bilerek kraliyetini ilan ettiğini, Girit meselesinin nazik bir durumda bulunmasından dolayı şiddetli hareketlerden kaçınılması gereken bir zamanda Yunanlılar aleyhine gayz ve şiddet gösterilerek sadece birkaç mağazanın faydasına olacak olan ve daha önce Avusturyalılara yapıldığı gibi Yunanlılar aleyhine de boykot uygulandığını, bu şekilde bütün Yunanlıların ümitsizliğe sevk edildiğini kaydetmiştir. Paşa, bununla da kalınmayıp asırlardan beri özel imtiyazlara sahip olan Rum Patrikhanesi'nin imtiyazlarının eleştirilerek Patrikhane ve mensuplarının oldukça rahatsız edildiğini, ölen patriğin cemaati tarafından sevilmeyen biri olmasına rağmen muhtemelen bu imtiyazlara yapılan eleştirilere karşı gösterdiği davranıştan ötürü oldukça sevmeye başladığını, hatta çok dindar olmayan bazı Rumların bile yapılan eleştirilere dayanamayarak dindarlık yolunu seçtiklerini ve boyunlarına birer haç taktıklarını, neticede Rum Patrikhanesinin mensuplarıyla beraber Rus Sefarethanesinin himayesine girmeyi bile göze aldığını ifade etmiştir. Ahmet Muhtar Paşa, bölgede uygulanacak ıslahat ve sağlanacak adaletle Sırp, Rum ve Bulgarların Osmanlıya olan bağlılıklarının artırılmasının mümkün olmasına rağmen asla bu yola başvurulmadığını da eklemiştir.

Paşa, belirttiği ve buna benzer olaylar neticesinde Ekzerhane ve Rum Patrikhanesi arasında bir yakınlaşmanın başladığını, Yunan Başvekili Venizelos'un da Girit meselesinde hiçbir devletle anlaşma sağlayamayacağını ve Yunanistan'ın boykottan kurtulamayacağını görerek Bulgarlara yaklaştığını ifade ettikten sonra “*hani ya o kilise ihtilafları? Hani o yekdiğerinin kanına susamışçasına olan husumetler?*” diye sormuştur. Balkanlarda bu olaylar yaşanırken Trablusgarp'a saldıran İtalya'nın harp ilanına karşı mukavemette acele edilmesinin bu devletler arasındaki yakınlaşmayı daha da kolaylaştırdığını, zira bu harpten dolayı Akdeniz'deki deniz seferlerinin bir sene yapılamamış olmasının Balkan devletlerinin gözlerini açtığını ve neticede Rusya'nın Belgrat Sefiri Hartwig'in de yardımı sayesinde 1912 Martında

Bulgaristan ile Sırbistan arasında ittifak anlaşması yapıldığını belirtmiştir. Daha sonra Yunanistan ve Karadağ'ın da katılmasıyla ittifakların tamamlandığını, bu raddeden sonra her devletin gizlice hazırlık yapmaya başladığını ve Rumeli'deki komitecilerin de harekete geçerek her türlü fenalığı yapmaya başladıklarını kaydetmiştir.

Ahmet Muhtar Paşa, Balkan devletlerinin ittifaklarının belirttiği şekilde gerçekleştiğinin tüm dünyaca bilindiğini ve bu ittifakların Dördüncü Arnavutluk İsyanından 4-5 ay önce olduğunu ifade ettikten sonra, Arnavutların dördüncü isyanında Balkan devletlerinin bile parmaklarının olabileceğini dile getirmiştir.²⁸

8- ...hükümet kendi kuvvetinden şüpheye düştüğünü gösterecek zelil ve müteredit bir politika takibe başlamış idi. Bir gün Arnavutluk'ta ertesi gün Makedonya'da daha sonra Rumeli'de, bir başka gün bütün memalik-i Osmaniye'de ıslahat icra edeceğini gazetelerle ıııaa ediyor ve ııılahat dediğı şeylerin vaktiyle devletlerin Rumeli-i Şarkı Eyaleti için tertip ettirdikleri idare-i hususiye-i mümtaze nizamnamesinin buralara teşmiline çalışmaktan ibaret olduğı anlaşılıyordu.

Devletin askeri gücünün İttihatçıların dört seneden beri hazırladığı “*ordu-yu Osmani değil mi?*” diye sorarak cevabına başlayan Ahmet Muhtar Paşa, eğer kabinesi ordu hakkında şüpheye “*düşmüş ise haksızlık mı imiş*” diyerek devam etmiştir. Balkan Harbinin ortaya koyduğu safahatın ne çabuk unutulduğunu ifade eden Paşa, Arnavutluk, Makedonya, Rumeli ve tüm Osmanlı ülkesinin aynı olduğunu, raporda bunları ayrı ayrı yazarak ııılahat vaat ve icrasının “*zillet ve müteredit*” bir politika olarak sunulmasını ve planlanan ııılahatın Doğı Rumeli Eyaleti için hazırlanan idare nizamnamesi olduğunun özellikle vurgulanmasını hayretle karşıladığını kaydetmiştir. Hem istihza edilip hem de yalan yanlış şeyler söylendiğini savunan Paşa, kendilerinin ııılahat açıklamasının doğrudan doğruya Osmanlı idaresinde olan Rumeli Vilayeti için Berlin Anlaşması'nın 23. maddesinde açıklanan²⁹ ve İstanbul'da karma bir komisyon tarafından yapılan idare-i vilayet nizamnamesi³⁰ olduğunu tüm dünyanın bildiğini, bunun 13. madde ile değiştirilerek tahrif edilmesinin doğru olmadığını kaydetmiştir.

²⁸ Akyıldız, *agt.*, s. 108-112.

²⁹ 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması'nın 23. maddesine göre Osmanlı Devleti Rumeli vilayetlerinde, çoğunluğu o bölgenin halkından olacak şekilde oluşturulacak komisyonlar vasıtasıyla, ııılahat yapmayı kabul ediyordu. Ayrıca bu komisyonların aldığı kararlar uygulamaya konulmadan önce Doğı Rumeli için oluşturulan Avrupa komisyonu ile istişare edilecekti. Berlin Antlaşması ve 23. maddesi için *bk.* Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, I, Ankara 1953, 403-424.

³⁰ Belirtilen nizamname, Berlin Antlaşması'nın 23. maddesi gereğı Rumeli-i şarkide ııılahat yapılması gayesiyle, 1880 yılında o zamanın Hariciye Nazırı Asım Paşa ve yabancı devlet temsilcilerinden oluşan bir uluslararası komisyon tarafından hazırlanmıştır. Temelde adem-i merkezîyetçilik ilkesine dayanan 440 maddelik bir kanun taslağı

Ahmet Muhtar Paşa, bu tür suçlamaların insanların yarım asırdan ziyade sadıkane ve fedakârane hizmet ve çabalarıyla kazandıkları haysiyetlerini saf ahali nezdinde kırmak için yapıldığını savunarak bu fikraya cevabını bitirmiştir.³¹

9- Hâlbuki bu nizamname ıslahattan ziyade imtiyazat-ı idareyi havidir. Şu halde hükümet, her taraftan muhtariyeti veya muhtariyeti muhtevi bir idare tesis ile memleketi parçalamak esaslarını kabul etmiş gibi görünüyordu. Bu kabiliyette olan bir hükümet düşmanları tarafından ne yolda bir muameleye maruz kalmak lazım gelirse Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi de o muameleyi görmekte gecikmedi. Balkanlılar Makedonya'nın muhtariyetini bir nota ile talep ettiler. Akvamin istiklalini istihsal ile uğraşan bazı ihtilal heyetleri Avrupa'da tezyid-i faaliyet ederek ıslahat perdesi altında memleketin inkısam ve izmihlali talebiyle cihanı velveleye verdiler.

İdarî imtiyazı havi olduğu iddia edilen nizamnamenin daha önce bahsettiği Rumeli-i Şarki Nizamnamesi olduğunu, nizamnamenin bilgisizlik eseri olarak ya da kasıtlı olarak böyle nitelendirildiğini kaydeden Ahmet Muhtar Paşa, bu esasa dayalı olarak söylenecek sözlerin tümünün yersiz ve hükümsüz olacağını belirttikten sonra, bu konuda küçük bir açıklama yapma ihtiyacı duyduğunu ifade etmiştir.

Eğer hükümet muhtariyet esaslarını ve felaketin sebeplerini hazırlamışsa Balkanlıların yalnız Makedonya'nın muhtariyetini ihtiva eden bir nota göndermelerine ne anlam verilmesi gerektiğini sormuş ve *“olsa olsa yalnız Makedonya'yı muhtar ediniz. Amma diğerlerini etmeyiniz manasına mı alalım?”* demiştir. Ayrıca eğer her yerde muhtariyet esası kabul edilerek hükümetlerinin devletin felaketini hazırlamışsa Avrupa'daki İstiklal Komitelerinin *“faaliyete gelmelerine ne lüzum vardı?”* diye sormadan da edememiştir.

Ahmet Muhtar Paşa, Balkan devletlerinin Makedonya'nın muhtariyetini istemiş olmalarının ve Avrupa'daki bağımsızlık komitelerinin faaliyete geçmiş olmalarının hükümetlerinin icraatlarının Balkanlıların istek ve arzularına aykırı olduğunun en açık göstergesi olduğunu kaydederek cevabını bitirmiştir.³²

---

hazırlamıştır. Kanun, 23 Ağustos 1880 tarihinde yayımlanmış ve Edirne Vilayeti'nde uygulamaya koyulmuştur. Ancak 1864 ve 1871 nizamnamelerini esasından değiştiren bu tasarı tüm ülkede uygulanmamıştır. Ahmet Muhtar Paşa hükümeti layihanın hazırlanmasında yabancı elçilerin de bulunmasından dolayı, Avrupa'da iyi bir izlenim bırakabilmek için Balkan Savaşı öncesi bu layihayı yeniden gündeme getirerek uygulamaya karar verdiğini açıklamıştır.

³¹ Akyıldız, *agt.*, s. 112-113.

³² Akyıldız, *agt.*, s. 113-114.

10- Arnavutluk ve Makedonya işleri düvel-i ecnebiye kabineleri arasında en hâdd bir mesele şeklinde yuvarlanıp gittiği bir sırada Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi Rumeli'deki en pişkin ve muntazam 120 taburluk askerimizi terhis ederek Rumeli'yi sehl ve seri bir istilaya amade bulunduruyordu. Tarihinde bir misli daha görülmeyen bu gafletin sebebi her ne olursa olsun yahud şâyi olduğu gibi bir devlet-i muazzama sefirinin Balkanlarda harp olmayacağı hakkında suret-i katiyede beyanatta bulunduğu³³ dair vükeladan biri tarafından kabinede teminat verilmiş olmasından münbais bulunsun her halde Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi'nin nazar-ı tarih ve millette mesuliyetini tahfif edemez.³⁴

Ahmet Muhtar Paşa, askeri terhis edenin kendisi değil İttihat ve Terakki'ye mensup olan Said Paşa olduğunu, kendisinin ancak Said Paşa'nın yaptığı büyük hatayı mümkün olduğu kadar düzeltmeye çalıştığını belirterek konu hakkında izahat vermiştir. Paşa, İtalya Trablusgarp'a saldırdığı zaman nizamiye taburlarının mevcutlarının 240-290 arasında bulunduğunu ve İtalyan donanmasına karşı sahilleri emniyete almak için belirtilen asker mevcutlarını yükseltmek için Said Paşa Hükümeti döneminde toplanan ikmal efradının³⁵ taburlara dağıtıldığını ve böylece mevcutların artırıldığını, ancak 25-27 Haziran 1912 tarihlerinde yedi ay silahaltında kalan ikmal efradının terhis edildiğini, bu nedenle Said Paşa döneminde tabur mevcutlarının başlangıçtaki gibi 260'a düşürüldüğünü, 22 Temmuz 1912 tarihinde kendisi iktidara gelince sadaretinin sekizinci günü olan 29 Temmuz 1912'de Said Paşa döneminden beri diğer devletlerle ilişkilerde bir değişme olmadığından 1912 kura efradıyla beraber 1908 duhullülerin duruma göre peyderpey değiştirilerek ve terhis edilerek tabur mevcutlarının 750'sere ulaştırılması konusunda Harbiye Nezareti'ne emir verildiğini ifade etmiştir. Ahmet Muhtar Paşa, bu emir ile Balkan devletlerine karşı seferberlik ilan edilmesi arasında 63 gün olduğuna dikkat çektikten sonra, bu müddet zarfında belirtilen değişikliğin ne

³³ Raporda Rusya'nın harp çıkmayacağına dair Hariciye Nazırı Noradungyan Efendi'ye verdiği teminat kastedilmektedir. bk. İsmail Hami Danişment, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt: 4, İstanbul 1961, s. 389.

³⁴ Bu ifadelerden anlaşılacağı gibi İttihatçılar Ahmet Muhtar Paşa'yı Balkan yenilgisinin tek sorumlusu olarak görmektedir. Nitekim İttihatçılar bu rapordan yaklaşık bir yıl sonra 19 Temmuz 1914 tarihinde Ahmet Muhtar Paşa Kabinesinin Divan-ı Ali'ye sevki için soruşturma önergesi vermiştir. Paşa hakkında soruşturma devam ederken 2 Ağustos 1914 tarihinde Meclis tatile girmiştir. Meclis 14 Aralık 1914 tarihinde açılmıştır. Ancak soruşturma gündeme gelmemiştir. Konu ancak dördüncü yasama döneminde 16 Şubat 1920 tarihinde gündeme gelmiştir. Bu tarihte Ahmet Muhtar Paşa hakkındaki soruşturmanın devam etmesine karar verilmesine rağmen 11 Nisan 1920 tarihinde meclisin feshedilmesi üzerine soruşturma tamamlanamamıştır. Konu TBMM'de ise hiç gündeme gelmemiştir.

³⁵ Balkan Harbi sırasında askerlik süresi 20 yıldır. Bu sürenin üç yılı muvazzaf, üç yılı nizamiye birliklerinin ikmal için ihtiyatlık, sekiz yılı redif, altı yılı ise mustahfiz birlikleri için ayrılmıştı. bk. *Balkan Harbi (1912-1913)*, Cilt: 1, Ankara 1993, s. 89.

zamanlarda ve nasıl yapıldığı, taburların kaçır mevcuda ulaştırıldığı, gelen acemi efradın ne kadar talim gördüğü konularının Harbiye Nezareti'nin yetkisinde olduğunu, dolayısıyla kabinenin bu konuda bilgisi ve sorumluluğu bulunmadığını savunmuştur.

1912'de hâlâ silahaltında bulunduğu görülen 1908 girişlilerin hizmetlerinin dördüncü senesinde olmalarından dolayı önce onların değiştirilmeleri gerekirken yedi ay hizmet ettiler diye onların gözü önünde ikmal askerinin terhis edilmesinin yanlışlığına dikkat çeken Paşa, bunun yanında Said Paşa döneminde daha birçok hata yapıldığını ileri sürmüştür. Paşa, Said Paşa dönemindeki terhisin Trablusgarp Harbi'nin devam ettiği bir sırada yapıldığını, kabineye Balkan Devletlerinin Osmanlı'ya karşı ittifak ettiklerine dair ikazlar yapıldığı hâlde tabur mevcutlarının azaltıldığını, terhisin de isyana sebep olacak bir şekilde icra edildiğini belirterek bu yapılanların büyük bir yolsuzluk ve gaflet eseri olduğunu ifade etmiştir. Ahmet Muhtar Paşa, İtalya Kralının Balkan Devletlerinin Rumeli'ye taarruz için hazırladıklarını Said Paşa hükümetine dolaylı olarak haber verdiğini, ancak bu habere hiç önem verilmediğini, 1328 Nisanında (Nisan-Mayıs 1912) Fransa Başbakanı Puankare'nın dahi bu konuda Bab-ı Ali'yi uyardığını ancak dikkate alınmadığını onun bir nutkunda bunu beyan ettiğini yazmıştır. Paşa, işin bununla da kalmayarak Said Paşa'nın istifasından üç beş gün evvel Hariciye Nazırı ile devletin siyasi durumu hakkında Meclis-i Mebusan'da yaptığı ve 22 Temmuz 1912 tarih ve 1184 numaralı *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanan konuşmasında “...*Mösyö Venizelos dirayeti iktizasınca memleketi muhataraya sokmamağa bil-akis Yunanistan'ın devam-ı sulhtan istifade etmesine çalışıyor. Avusturya ve Balkan hükümetlerine gelince her biri ile münasebatımız sureti halisanede cereyan etmektedir...*”³⁶ dediğini kaydetmiştir. Aynı oturumda Hariciye Nazırı Asım Bey'in de “*eğer İtalya Harbi bazılarının da dediği gibi her ne suretle olursa olsun daha bidayette bitirilmiş olsaydı, dökülen o şanlı temiz kanlar yerine bugün gözyaşlarını dökcektik. Eğer harpten iba eyleyeydik bugün Allah bilir kaç düşman karşısında bulunacaktık. ...Bu devletin atisinden imanım kadar eminim...*”³⁷ dediğini ifade etmiştir.

Paşa'ya göre, eğer Said Paşa Kabinesi veya Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa 1908 girişlileri üç seneden fazla silahaltına tutacağına, onları üç sene hizmetten sonra düzenli olarak değiştirseydi ne isyana sebebiyet verilecek ne de acemi askerler harbe sevk edilecekti.

Ahmet Muhtar Paşa, Said Paşa'nın diğer önemli bir hatasının da Trablusgarp Harbi başlar başlamaz tabur mevcutları için bir alt sınır tespit ederek bundan aşağı düşülmemesine

³⁶ Said Paşa'nın konuşması için bk. MMZC, Devre: 2, İctima Senesi:1, İnikad: 33, s. 317.

³⁷ Asım Bey'in konuşması için bk. MMZC, Devre: 2, İctima Senesi:1, İnikad: 33, s. 321-322.

dair bir emir vermemiş olması olduğunu belirttikten sonra, eğer böyle bir emir verilmiş olsaydı 7 ay hizmet eden ikmal askerinin terhisini emredip de tabur mevcutlarının ne duruma geleceğini düşünmeyen idarecilerin hiç olmazsa emirlerinin vazifeşinas taburlardan geri dönmesiyle bu hatalarını düzeltme şansı bulabileceklerini dile getirmiştir.

Paşa, hâl bu durumda iken sadarete geldiğinin sekizinci, yukarda belirttiği konuşmaların ise 14. günü Said Paşa'nın hatalarını tashihe çalıştığını, buna rağmen işin aslının araştırılmayarak kendileri gibi vazifeşinas bir kabinenin eleştirilmesini hiçbir vicdanın kabul edemeyeceğini ifade etmiş ve özetle bu fıkradaki suçlamaların eski kabineye ait olduğunu bu nedenle suçlamaları reddettiğini yazmıştır.

Büyük bir devletin elçisinin Balkanlarda harp olamayacağı konusunda kesin bir şekilde açıklamalarda bulunduğu vükeladan birinin kabinede teminat verdiği sözünün gerçek olmadığını ve olamayacağını da belirten Paşa, zira bu teminat sözünün harp ilanından 10 gün önce olduğunu, bunun yanında bu hadisenin kabinede vuku bulmayıp gazete haberi olarak görüldüğünü ifade etmiştir. Ahmet Muhtar Paşa, 5 Ekim'de Bab-ı Ali'den çıkmakta olan iki elçiden veya vükeladan birinin sorulan bir soruya cevaben bir gazete muhabirine böyle bir söz söylemiş olduğunu kendisinin de gazetelerden okumuş olduğunu, ancak terhisin bu sözden iki buçuk ay önce yapıldığının ise gözden kaçırıldığını yazmıştır.³⁸

11- Hükümet bir aralık bu gafletin farkına varır gibi olarak umumi manevralar bahanesiyle Edirne dahilinde tahşidatta bulunmak istemişse de sonra ondan da sarf-ı nazar ederek keyfiyeti resmen tekzip etmiştir.

Ahmet Muhtar Paşa cevabına, gençlerin okuduklarını iyi anlamalarını istediklerini belirterek başlamıştır. Daha sonra bu konuyla ilgili bir tekzip yayınladıklarını hatırlattıktan sonra, Rumeli sınırlarında ihtiyatlı olma lüzumu hissetmeleri üzerine 22 Eylül 1912'de Bulgar ve Sırp sınırlarındaki on askerlik merkezine fırkalarını onar bin mevcuda çıkarmaları emrini verdiklerini, bu emri müteakip hükümetlerine sorumluluk atmaya hazır olan düşmanların Edirne'ye 100 binlik bir kuvvet toplamasının sebebini sorduklarını, bunun üzerine kendilerinin de işin aslını yani fırkaların Edirne'de değil merkezlerinde toplanarak sonbahar manevraları icra edeceklerini bildirdiklerini, hem bunu gazetelerde de ilan ettiklerini yazmıştır. Dolayısıyla Paşa, asker toplanmasından kaçınmak gibi bir durumun söz konusu olmadığını ifade etmiştir.

---

³⁸ Akyıldız, *agt.*, s. 114-118.

Ahmet Muhtar Paşa, kısmi seferberlik ilan edilmesine neden olan gelişmeler hakkında da bilgi vermiştir. Paşa, bazı Osmanlı elçilerinden alınan raporlarda dikkat çeken sözlere rastlandığını, bunun yanında Balkan devletlerinin Osmanlı sınırlarından uzak bölgelerde icra ettikleri manevralardan dönen askerin bir kaç gün sonra başka bir yerde toplanacakları şeklinde sözlerle geri gönderildiklerini, geceleri Tuna sahilinden Yanbolu'ya doğru süvari alayları sevk edildiği gibi “*havadisat-ı garibenin*” Ağustos ortasıyla Eylül başlarında gazetelerde görülüp işitilmesinin şüphelerini arttırdığını ve Sırp'ların bir iki seneden beri aldığı izinle Selanik'ten Üsküp tarikiyle geçirmekte olduğu mühimmat ve elli kıta top yüklü treni durdurarak el koyduklarını ifade etmiştir. Sırp elçisinin yeniden geçişi sağlamak için uğraşması üzerine, Bulgaristan ile Sırp'lar arasında zaman zaman teyit, zaman zaman da tekzip edilen olaylar hedef ittihaz edilerek mümkün olduğu kadar bunun aslını öğrenebilmek için Sırp elçisinin Osmanlı ile Sırp'lar arasındaki dostane münasebetlerin devam etmesine müstakar olduğuna dair Sırp Hariciye Nezaretinden yazılı açıklamada bulunulmasını istediklerini, ancak günler geçtiği hâlde istenilen bu teminatın tam olarak verilmemesi üzerine ihtiyatkârlık içinde bulunulmasına karar verildiğini ve bu delilin de bardağı taşıran son damla olacağına hükmedilerek adı geçen mühimmata el konulduğunu ve 22 Eylül'de de kısmi seferberlik ilan ettiklerini yazmıştır. Ahmet Muhtar Paşa, mühimmata el konulması üzerine *Tanin* gazetesinin “*Muhtar Paşa Kabinesi dost bir devletin mühimmat-ı harbiyesini tevkif etmekle bir pot daha kırdı*” diye yazdığını belirttikten sonra, Çatalca müdafaasını başarıyla neticelendiren top ve mühimmatın önemli bir kısmının bu el konulan mühimmat olduğunu ifade etmiştir.³⁹

12- Görülüyordu ki büyük ve tecrübekâr vasıflarıyla ortaya çıkarılan bu kabinenin seciyyesi gafletten, ihtiyatsızlıktan başka bir şey değildir. Merkez-i Umumi namuskâr bir zatın mevkiinden ayrılmak istemediği için bütün bu gafletlerinden, ihtiyatsızlıktan hükümeti vesait-i hususiye ile ikaza çalışıyordu. Mamafih her müracaatı, kendi aleyhinde daha ziyade tarassut ve tecessüse celp ediyor, kulüpler, Merkez-i Umumi'yi sivil polislerle ihata ediyordu.

Rapordaki bu cümlelerden “*Kadr-i zer zerger şinâsed, kadr-i gevher gevheri*” (*Altının değerini kuyumcu, incininkini de inci taciri bilir*) sözünün anlamsız olmadığı bir kez daha ortaya çıktığını kaydederek cevabına başlayan Paşa, bahsedilenlerin gerçek olup olmadığını anlamak için hükümetinin o zamanki hâlinin ve 3,5 aylık icraatlarının gözden geçirilmesi gerektiğini belirttikten sonra, sadarete geldiği zaman ülkenin karışıklık ve büyük kriz içinde

³⁹ Akyıldız, *agt.*, s. 118-119.

bulduğunu ifade etmiş ve sadreti döneminde öne çıkan icraatlarını da sekiz maddede toplamıştır.

Birinci icraatını Meclis-i Mebusan'ın feshi olarak belirtmiştir. Paşa, Said Paşa'nın istifasından sonra Meclisin durumunun oldukça kritik bir hâle geldiğini ve onu dağıtmadan bir kabine kurulmasının zorlaşmasından dolayı bazı sadret namzetlerinin sadrazamlığı kabul etmek için Meclis-i Mebusan'ın idareten lağvedilmesi lüzumunu şart koştuklarını⁴⁰ ancak kendilerinin ise meşru olursa meclisi feshetmek üzere iktidara geldiklerini ve bunu da programlarına koyduklarını ifade etmiştir. Paşa, ortaya çıkan ihtilafa dayanarak da meclisi kanuni olarak feshettiklerini ve çıkacak karışıklıktan dolayı kan dökülmesini de önlediklerini savunmuştur.

İkinci icraatlarının, Arnavutluk isyanının kardeş kanı dökülmeden kısa zamanda halledilmesi ve asayişin sağlanması olduğunu, üçüncü icraatlarının Manastır ve Yanya dağlarına çıkıp isyan etmiş olan subayların kıtalarına dönerek padişahın affına iltica edip itaat altına girmelerini sağlamak olduğunu, dördüncü icraatlarının subayların birbirlerine düşman olmasına neden olan ve askeri bağlılığı ortadan kaldıran siyasi fırkacılık felaketinden Osmanlı ordusunun temizlenmesine teşebbüs edilmesi ve bu konuda iyi neticeler de alınması olduğunu, beşinci icraatlarının mülki memurların siyasi fırkalardan birine girmesinin ahali arasında “tevzi-i adaleti” bozacağı gerekçesiyle bütün memurların tarafsızlığının sağlanması olduğunu, altıncı icraatlarının Mahmut Şevket Paşa'nın Trablusgarp Harbi'ne karşı sahilleri muhafaza için Edirne istihkâmlarından başka yerlere gönderdiği topların Balkan devletlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı seferberlik ilan etmeleri üzerine gayet dar bir zaman ve zorluk içinde tekrar bölgeye nakledilmesi olduğunu, yedinci icraatlarının ise 93 Harbi sırasında konulan ve 30 sene müddetle özenle silahlandırılıp oluşturulan ancak Mahmut Şevket Paşa tarafından devlet ve Meclis-i Umumi'nin görüşünü almaksızın silahtan arındırılarak terk edilmiş olan İstanbul'un müdafaasına mahsus Çatalca istihkâmının, orduda bozgunluk meydana gelmesini müteakip kısa zaman içinde yenilenmesi ve silahlandırılmasına teşebbüs edilerek ricat eden Osmanlı ordusu oraya gelinceye kadar belirtilen hattın nispeten müdafaaya hazır bir hâle getirilmesi olduğunu ifade etmiştir.

---

⁴⁰ Sadret Ahmet Muhtar Paşa'dan önce Tevfik Paşa'ya önerilmiş, ancak o sadreti kabulü için Meclisin feshini şart koşmuştur. “Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları”, *Tanin*, 19 Birinciteşrin 1943.

Ahmet Muhtar Paşa sonuncu ve sekizinci icraatlarının ise İtalya ile yapılan barış olduğunu belirtmiştir. Paşa, Balkan devletlerinin Osmanlı Devleti'ne harp ilan etmekle İtalya'yı kendilerine beşinci müttefik yapmak istediklerini, ancak hiç kimsenin beklemediği ve gayet iyi şartlarda İtalya ile barış antlaşması yapılarak Akdeniz'de Osmanlı donanmasının dolaşabilmesine zemin hazırlandığını ve bu arada İtalya'nın işgalinde olan on adayı Yunanlılara kaptırmamak için antlaşmaya adaların geçici olarak İtalya'nın işgalinde kalması ve daha sonra geri teslim etmesi şartının konduğunu ifade etmiştir.

Ahmet Muhtar Paşa, üç buçuk aylık sadrazamlığı döneminde belirttiği bu olayların öne çıktığını kaydettikten sonra, “*tarassut ve tecessüs ediliyor. Kulüpler polislerle ihata olunuyor*” suçlamasına ise katılmadığını, zira kabinenin bu tür şeylerle meşgul olmadığını, bu konuların ülkede asayiş sağlamaya görevli olan polis ve diğer güvenlik görevlilerine ait olduğunu, onların da kanunun kendilerine verdiği yetki dairesinde vazife yapmaya mecbur olduklarını ifade etmiş ve “*hal neyi istiyor idiye onu yapmış olmaları tabii değil mi?*” diye sorarak cevabını bitirmiştir.⁴¹

13- Balkanlıların mahut notası⁴² üzerine kabinenin tereddütten kurtulamadığı bir sırada da Darülfünun talebesi Bâb-ı Ali önünde büyük bir nümayiş icra etti ve hükümeti haysiyet-i Osmaniyeyi muhafazaya davetle milletin bilhassa münevver gençliği bu noktada kendisine müzahir olacağını hararetle nutuklarla ilan eyledi. Gariptir ki hükümet nümayişçilere cevap verirken hazırlığının ilan-ı harbe kâfi bir halde olmadığını beyan ederek düşmana resmi bir serraşte vermek gaffetini irtikabda kusur etmemiş olduğu gibi bu beyanattan birkaç gün sonra ilan-ı harb etmek tenakuzunda bulunmaktan da çekinmemiş idi.

Ahmet Muhtar Paşa, bu bilgilerin doğru olmadığını, zira nümayişin⁴³ 7 Ekim'de meydana geldiğini, Balkan Devletlerinin notasının ise 14 Ekim 1912 tarihinde verildiğini

⁴¹ Akyıldız, *agt.*, s. 119-121.

⁴² Balkan Devletleri, Osmanlı Devleti'nin Avrupa Devletlerinin bildirisine cevabını beklemeden 13 Ekim 1912 tarihinde Osmanlı'ya imkânsız istekleri ihtiva eden bir nota vermiştir. Ancak Osmanlı'nın bu notaya cevap vermemesi üzerine daha önce Osmanlıya savaş ilan etmiş olan Karadağ'ın ardından 17 Ekim 1912 tarihinde Bulgaristan ve Sırbistan da savaş ilan etmiştir. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1997, s. 666.

⁴³ Hükümetin 6 Ekim 1912 tarihinde Berlin Anlaşmasının 23. Maddesine göre ıslahat yapacağını açıklaması üzerine 7 Ekim 1912 tarihinde galeyana gelen Darülfünun talebeleri tepkilerini göstermek için, Bâb-ı Âli üzerine yürümüş ve “*Harp isteriz, yaşasın harp!... Kahrolsun hainler, kahrolsun 23. madde!*” şeklinde sloganlar atmışlardır. Sadrazam, talebeleri güçlkle yatıştırılmıştır. Türk geldi, Sadrazam Ahmet Muhtar Paşa'nın talebeleri nasıl yatıştırdığını şöyle anlatır: “*Ahmet Muhtar Paşa Binek taşına çıkarak Zivin ve Yahniler muharebatından ve kendi muzafferiyatından bahsederek güç hal ile bunları dağıtabildi*”, bk. Ali Fuat Türk geldi, *Görüp İştittiklerim*, Ankara 1997, s. 57.

belirttikten sonra, nümayişçilerin “*Berlin Muahedesi’nin 23. maddesi ölmüştür. Onu şimdi diriltip hortlak ediyorsunuz. Katiyen kabul etmeyiz harp isteriz*” diye bağırdıklarını, ancak bu nümayişin nota üzerine değil, hadiseden iki gün önce Rumeli ıslahatına dair Bab-ı Ali’nin ne düşündüğünü öğrenmek için gelen Fransa ve Rusya elçilerine Hükümetin 23. madde gereğince ıslahat yapacağına dair verdiği ve ertesi gün de ilan ettiği açıklamadan meydana geldiğini yazmıştır.

Paşa, “*mademki meydanda tereddüt yok, muavenet vaadine neden lüzum görülmüş?*” dedikten sonra nümayişten nasıl bir yardım manasının çıkarılacağını anlamadığını belirtmiş ve eğer askerlik yapmak niyetinde iseler kurası gelenlerin buna zaten mecbur olduklarını ifade etmiştir. Bunun yanında Paşa, vatanseverlik faraziyesiyle gençlerden teşkil olunan üç yüz mevcutlu bir tabura giydirilen elbiselerin çoğunun ertesi günü babalarının itirazı üzerine Harbiye Dairesine iade edildiğini de eklemiştir.

Eğer bu nümayişle Balkan devletlerini ürküteceklerine ve büyük devletleri korkutarak hükümetten aldıkları vaadi yokmuş gibi veya hükümetin olayı büyüterek vaadinden döneceğine inanmış iseler bu konuda da yanılmış olduklarını belirttikten sonra, bu faraziyelerden başka yardım manasına gelebilecek hiçbir cihetin düşünülmediğini kaydetmiştir.

Paşa, hükümetin Osmanlı haysiyetini korumaya davet edilmesinin Balkan devletlerinin notasının nümayişten sonra verildiğinin bilinmeyerek yazılmış olmasından dolayı bir geçerliliğinin olmadığını savunmuştur. Ancak notanın verilmesinden önceki durumdan yola çıkılarak böyle bir davet yapılmış olmasının düşünülmesi durumunda ise bunun da gerçekçi olamayacağını, zira o tarihlerde büyük devletlere ıslahat icra edileceğine dair verilen vaatten başka bir gelişmenin olmadığını, bu vadin de Osmanlı haysiyetini münhal etmesi gibi bir durumun söz konusu olmadığını ifade etmiştir.

Osmanlı Devleti’nin büyük devletlere bu tür bir vaadi ilk defa vermediğini vurguladıktan sonra, eğer harbi engellemek maksadıyla vaat edilen ıslahat başarılı olsaydı bu teşebbüs “*faidesiz mi olacaktı*” diye soran Ahmet Muhtar Paşa, “*keşke farz edilen hanel ıslahata dair vaad verilmesinden neşet edeydi de o Rumeli felaketi zuhura gelmemeydi*” dileğini ifade etmiştir. Ayrıca Paşa, Osmanlının hiçbir zaman büyük devletlere haber veya söz vermeden ıslahat yapmadığına da eklemiştir.

Ahmet Muhtar Paşa, harbi engellemek için elinden geleni yaptığını ancak başarılı olamadığını, zira her iki tarafta da harp isteyen grupların olduğunu ve bunların da barışı

korumak uğruna yapılan bütün teşebbüsleri boşa çıkarmak için uğraştıklarını ifade etmiş ve arkasından olayların gelişimini aktarmıştır. 6 Ekim 1912 tarihinde verilen ıslahat vaadi büyük devletler tarafından olumlu karşılanınca, 7 Ekim 1912 tarihinde Darülfünun nümayişinin meydana geldiğini ve daha önceden harp hâlinde bulunan Karadağ'ın öncü olarak Osmanlıya harp ilan ettiğini, 10 Ekim 1912'de büyük devletlerin vaat edilen ıslahatın uygulamaya konulması yönündeki notasına karşılık, Balkan Devletlerinin 13 Ekim'de kabul edilmesi mümkün olmayacak surette hazırladıkları notayı Osmanlı Devleti'ne verip Karadağ'ın resmi harbine gayri resmi olarak katıldıklarını ve neticede 17 Ekim'de Bulgar, Sırp ve Yunanlıların Osmanlı'ya harp ilan ettiklerini yazmıştır.

Darülfünun nümayişinin hiçbir faydasının olmadığı gibi verilen vaadin uygulanıp uygulanmayacağı konusunda büyük devletleri şüpheye düşürdüğünü ifade eden Paşa, nümayişçilere harbe hazırlığın yeterli olmadığı yolunda bir cevap verildiği yolundaki eleştiriye ise “*acaib, halkın bilir bilmez harb isteriz avazesine hemen iştirak mi etmeliydi?*” demiştir. Bunun yanında göstericilere harbe hazırlıklı olunmadığına dair asla bir söz söylenmediğini, ancak oğlu ile beraber “*harb denilen şeyi biz sizden daha iyi biliriz. Anın fiiliyatı laf ile söylendiği gibi kolay değildir. Harpten hem galip hem de mağlup mutazarrır olur. İşte bunun içindir ki en kuvvetli devletler bile harbe girişmek için çok düşünmeye mecburdur. Herhalde harbin iyi tarafı olduğu gibi pek fena tarafı da vardır. Hesapsız işe girişilemez. Bu da sizin bileceğiniz şey değildir. Ruslarla beynimizde geçen 1293 harbinin neticesinde Ayastefanos'ta ahitname yapıldığı unutulmasın. Biz her sokak başında ictima eden beş-on kişiye karşı mesul değiliz. Bizi mesul tutacak heyet ancak umum milletin mebusanlarıdır*” şeklinde sözler söyleyerek harbin acılığını anlatmak istediklerini belirtmiştir. Daha sonra “*sözüm yalan mıymış?*” diyen Paşa, bu sözü ile harp arasında geçen sürenin sekiz gün olduğunu da eklemiştir. Düşmanların bu sözlerden istifade etmesinin mümkün olmadığını, hâlbuki düşmanların harpte mutlaka kârlı çıkacaklarına emin olduklarının altı ay önce aralarında yaptıkları ittifaklarla sabit olduğunu, bu konuda bundan başka bir delile de ihtiyaç bulunmadığını kaydetmiştir.

Bu olaydan birkaç gün sonra harp ilan etmek tenakuzunda buldukları yolundaki iddiaya “*Fe sübhanallah. Bundan da mı haberdar değildiniz? Meçhul üzerine etrafa ta'n endaz olmak tenevvür etmiş zevata yakışır mı? Re'sen bize ilan-ı harb eden Balkan Hükümetleri olduğunu hâlâ bilmiyor musunuz?*” diye cevap vermiştir. Paşa sonuç olarak, harp ilan edenin Balkanlılar olduğunu, kendilerinin mukabeleten harp etmek mecburiyetinde bulunduğunu, bu keyfiyetin o zamanki resmi ilanlarında da bulunduğunu yazmıştır.

Ahmet Muhtar Paşa, raporun bundan sonraki kısmının sadrazamlığı dönemine ait olmadığını bu nedenle o konularla ilgili söyleyecek bir sözünün de olmadığını yazmıştır.⁴⁴

Sonuç

İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'nin Ahmet Muhtar Paşa ve hükümeti hakkındaki iddiaları şöyle özetlenebilir: 1912 Kongresinin polis gözetimi altında yapılması, meşrutiyete bir darbe olarak meclisin feshedilmesi, İttihat ve Terakki'ye mensup oldukları gerekçesiyle işinde uzman memurların görevden alınarak yerlerine liyakatsiz kişilerin tayin edilmesi, hükümetin genel seçimleri kendi lehine sonuçlandırmak için Kanun-ı Esasi'ye aykırı olarak baskı ve tehdit amaçlı vilayetlere seçim müfettişi göndermesi, ordunun nizam ve intizamının bozulması, Arnavutlara karşı sürdürülen askeri harekâtın durdurularak asilerin Köprülü'ye kadar ilerlemesine fırsat verilmesi, bu durumdan cesaret alan Balkan devletlerinin Osmanlıya karşı aralarında ittifak yapmaları, hükümetin çeşitli yerlere ıslahat adı altında idari imtiyaz vaat ederek ülkeyi parçalamak istemesi, Rumeli'de karışıklıklar devam ederken Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti'nin Rumeli'deki 120 taburluk askeri terhis ederek bölgenin savunmasız bir hâlde bırakması, harpten kaçınan hükümetin tereddüdünü gidermek için gösteri düzenleyen Darülfünun öğrencilerine hazırlıkların harp ilanı için yetersiz olduğunu söyleyerek düşmanın eline bir koz verilmesi ve beyanattan birkaç gün sonra da harp ilan edilmesi.

Ahmet Muhtar Paşa'ya bu kadar ağır eleştiriler yönetilmesinde Paşa'nın iç politikada İttihatçı karşıtı bir politika izlemesi, neredeyse tamamı İttihatçılardan oluşan Meclis-i Mebusan'ın feshettirmesi ve İttihatçı memurları görevden alması yanında Balkan Savaşı yenilgisi de önemli ölçüde etkili olmuştur. Mağlubiyet İttihat ve Terakki açısından büyük bir prestij kaybına neden olmuştu. Zira 1908'den beri Balkanlarda uyguladıkları yanlış politikalarla hezimete yol açan, bunun yanında Edirne'yi düşmana bırakacak diye Kâmil Paşa'yı iktidardan indiren İttihatçılar, her ne kadar sonradan geri alınmışsa da, Londra Antlaşması'yla Edirne'yi Bulgarlara teslim etmek zorunda kalmışlardı. Bunun üzerine İttihatçılar Balkan felaketiyle ilgili olarak kendilerine karşı muhalif bir tavır takınan Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti'ni hedef almış ve sorumluluğu ona ve hükümetine yükleyerek eleştirilerden kurtulmak istemiştir. Balkan yenilgisi nedeniyle açılan meclis soruşturmasına bakılınca durum gayet net anlaşılmaktadır. Soruşturma önergesinde Ahmet Muhtar ve Kamil Paşa hükümetlerinin Divan-ı Ali'ye sevgi istenirken önergedeki suçlamalar ise sadece Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti üzerinde

---

⁴⁴ Akyıldız, *agt.*, s. 121-125.

yoğunlaşmıştır. Balkan Harpleri devam ettiği sırada Mahmut Şevket ve Sait Halim Paşa da sadrazamlık yapmış olmasına rağmen onlar soruşturmaya dâhil edilmemiştir. Yine Balkan ittifakları gerçekleştiği zaman iktidarda olan ve bu ittifaklardan haberdar olamayan Said Paşa hakkında da soruşturma açılması istenmemiştir. Bu kişilerin dâhil edilmemesinde İttihat ve Terakki destekli kabine kurmuş olmaları etkili olmuştur. Dolayısıyla Balkan hezimetinden esas olarak Ahmet Muhtar Paşa sorumlu tutulmuştur.

Eğer Balkan Harbi'nde Ahmet Muhtar Paşa'nın bir sorumluluğu varsa o da Balkan ülkeleri arasında yapılmış olan ittifakları fark edememesidir. Zira 13 Mart 1912 tarihinde Sırp-Bulgar, 29 Mayıs 1912 tarihinde ise Bulgar-Yunan ittifakı gerçekleşmişti. Ancak Paşa bu işten sorumlu tutulacaksa aynı suçtan ittifakların gerçekleştiği dönemde sadarete bulunan Said Paşa'nın da sorumlu tutulması gerekirdi. Ancak bu yapılmamıştır.

Yine Ahmet Muhtar Paşa'nın en çok eleştirildiği noktalardan birisi harp öncesi önemli miktarda asker terhis etmiş olmasıdır. Burada da unutulmamalıdır ki Ahmet Muhtar Paşa'dan önce asker terhislerini başlatan Said Paşa'dır. Said Paşa 27 Haziran 1912 tarihinde Yanya ve Kozana Müstakil Fırkaları ile 5. Kolordu ikmal askerlerinin terhis emrini vermiştir. Ahmet Muhtar Paşa sadece aynı hataya devam etmek zorunda kalmıştır. Yıllar sonra hatıralarını kaleme alan ünlü İttihatçılardan Halil Mentеше de askerinin terhisi meselesinden dolayı Ahmet Muhtar Paşa'yı değil Said Paşa'yı suçlamıştır.⁴⁵ Terhis kararının hemen ardından seferberlik ilan edildiği için seferberlik tam bir sistem içinde yürütülemedi. Bu da birçok karmaşa yaşanmasına yol açmıştır.

Raporda bir eleştiri konusu da 5 Ağustos 1912 tarihindeki Meclisin feshidir. Ancak bu fesih, dönemin hukukuna uygun bir şekilde ve 18 Ocak 1912'deki gibi Ayan Meclisi'nin tefsiri sonrası padişahın iradesi ile gerçekleşmiştir.

---

⁴⁵ Halil Mentеше şöyle yazmaktadır: “*Balkan Savaşı'nın çıkmasından yaklaşık 20 ay sonra ordumuzun Balkan Savaşı'ndaki zayıflığının sorumluluğunu 93 Harbi'nde Kafkas ordularımızın şanlı komutanın artık ihtiyarlanmış omuzlarına yüklemek isteyen İttihat ve Terakki Hükümeti'nin bizzat kendisidir ki Rumeli'de savaş birliklerimizin en kudretlilerini teşkil eden Yanya, Kozana, Yakova Tümenlerinde ve 5. Kolordu birliklerinde bulunan 7 aylık hizmetlerini tamamlamış olan bütün erlerin terhisi emrini vermiştir. Yanya ve Kozana bağımsız tümenlerine verilen emrin tarihi 12.6.1328 ve Yakova Nizamiye Tümenine verilen emrin tarihi 14.6.1328'dir. Bu iki emrin altında da Sadrazam Sait ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın imzaları vardır. Açıkça görülmektedir ki Rumeli'de dört Balkan devletine karşı askeri gücümüzün zayıflamasına sebebiyet vermiş olan terhis kararı ve emri Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin kurulmasından yaklaşık bir ay öncedir. Bu karar sonunda ikmal erlerinin terhis edilmesiyle nizamiye tümenleri taburları mevcudu –asli mevcut olan- 240-280'e indirilmiştir.*”, bk. Rıfat Uçarol, “Balkan Savaşı Öncesinde Terhis Olayı ve Seferberlik İlanı Sorunu”, *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara 1989, s. 271.

Ahmet Muhtar Paşa'yı gerekli diplomatik girişimleri yapmadan ve askeri açıdan hazırlıksız harbe girmekle suçlayan İttihat ve Terakki, hükümetin savaşı engellemek için Berlin Antlaşması'nın 23. maddesine göre ıslahat yapılacağı duyulunca Darülfünun öğrencilerini Bab-ı Ali'ye yürüterek “*harp isteriz*” ve “*kahrolsun 23. madde*” şeklinde slogan attırmışlardır. Bunun yanında İttihat ve Terakki 4 Ekim 1912 tarihinde Sultanahmet Meydanı'nda bir miting yaparak harp taraftarı olduğunu açıklamıştı. Harbin başlaması İttihat ve Terakki'nin destekçilerinden *Tanin* gazetesinde de “*hele şükür*”⁴⁶ diye karşılanmıştır. Dolayısıyla Ahmet Muhtar Paşa'yı diplomatik girişimde bulunmamakla suçlayan İttihat ve Terakki, yapılan diplomatik girişimlere o zamanlar çok da sıcak bakmamıştır. Bunun yanında Bayur'un da belirttiği gibi önceden her şeyi hazırlanmış ve planlanmış bir savaşı da önlemek mümkün değildi.⁴⁷

Kaynaklar

- Akyıldız, N. (1990). *Temmuz 1330'da Meclis-i Mebusan'da geçen Divan-ı Ali bahislerine bir nazar*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Armaoğlu, F. (1197) *19. yüzyıl siyasi tarihi (1789-1914)*. Ankara.
- Balkan harbi (1912-1913)*. (1993). Cilt: 1. Ankara.
- Bayur, Y. H. (1991). *Türk inkılabı tarihi*. Cilt: 2, Kısım 1. Ankara.
- Birinci, A. (1990). *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*. İstanbul.
- Cavit Bey (1943). Meşrutiyet devrine ait Cavit Bey'in hatıraları. *Tanin*, 19 Birinciteşrin 1943.
- Danişment, İ. H. (1961). *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*. Cilt: 4. İstanbul.
- Demir, F. (2007). *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan seçimleri (1908-1914)*. Ankara.
- Erim, N. (1953). *Devletlerarası hukuku ve siyasi tarih metinleri*, I. Ankara.
- Gazel, A. A. (2007). *Lütfi Fikri'nin Tanzimat'ı*. Konya.
- Gazel, A. A. (2007). *Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda parlamenter denetim (1908-1920)*. Konya.

⁴⁶ Hüseyin Cahit, “Hele Şükür”, *Tanin*, 26 Eylül 1328, s. 1.

⁴⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: 2, Kısım 1, Ankara 1991, s. 430.

Kili, S., Gözübüyük, Ş. (2000). *Türk anayasa metinleri*. İstanbul.

Meclis-i Mebusan zabıt ceridesi.

Mehmed Selahattin. (2006). *Bildiklerim*. (haz.: A. Birinci, C. Okay). Ankara.

Tansu, S. N. (1960). *İttihat ve Terakki içinden dönenler*. (Anlatan: Galip Vardar). İstanbul.

Türkgeldi, A. F. (1997). *Görüp işittiklerim*. Ankara.

Uçarol, R. (1989). Balkan Savaşı öncesinde terhis olayı ve seferberlik ilanı sorunu. *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara, 257-277.

Uçarol, Rıfat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa*, İstanbul 1976.

Uşaklıgil, H. Z. (1981). *Saray ve ötesi*. İstanbul.

Yalçın, H. C. (1937). Meşrutiyet hatıraları 1908-1918. *Fikir Hareketleri*, 177, 325-326.